

ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ

Із прийняттям Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України в законодавстві з'явилося така правова категорія, як виправлення засуджених. Раніше законодавство України містило лише посилання на те, що виконання покарання має одним із своїх завдань виправлення й перевиховання засудженого. На сучасному етапі з урахуванням досвіду виконання кримінальних покарань законодавець установлює, що кримінально-виконавче законодавство регламентує порядок та умови виконання й відбування покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства й держави шляхом створення умов для виправлення й ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Отже, законодавство створює умови виконання й відбування покарання для досягнення мети виправлення, яке із завдання перетворюється на складник комплексної мети покарання. Така зміна є важливою, оскільки формулювання виправлення як мети надає йому більшої вагомості й зобов'язує органи й установи кримінально-виконавчої системи намагатися досягти її закріплення.

Проблемами можливостей і сутності виправлення засуджених під час відбування покарання займалися як учені, так і практичні працівники, зокрема, В.С. Генералов, А.Х. Степанюк, Г.Ф. Хохряков [Див.: 1; 2; 4].

Ці положення сформульовані в ст. 1 КВК України, що свідчить про їх важливість для справи виконання покарань. У ч.1 ст.6 цього кодексу наводиться дефініція поняття „виправлення”. Законодавець наповнює дану правову категорію змістом і фактично надає їй силу закону. Відповідно до вказаної норми закону виправлення – це процес позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого і створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Як видно з визначення, законодавець розуміє це поняття не лише як суто правову категорію; точніше буде назвати її соціально-правовою. Пояснюється це тим, що у визначенні поняття „виправлення” наявні такі елементи, як: позитивні зміни, які повинні відбутися в особистості засудженого і готовність до самокерованої правослухняної поведінки.

Указані елементи не можуть бути регламентовані нормативними актами, тому лише вказуються як певні критерії, які можуть дати змогу зробити висновок, відбувся цей процес змін чи ні. Ці елементи перевіряються й мають цінність саме в соціальній і психологічній площині. Позитивні зміни в особистості засудженого – це психологічна категорія, а готовність до правослухняної самокерованої поведінки має сенс в соціальному аспекті.

Необхідно звернути увагу на те, що поняття „виправлення” трактується як певний процес, що протікає в часі й має чітко окреслений результат. Таким результатом є ресоціалізація. Ці категорії нерозривно пов'язані, й виправлення, як указано в законі, є необхідною передумовою ресоціалізації.

Під зазначеним положенням мається на увазі, що саме завдяки процесу позитивних змін в особистості засудженого, результатом якого є спроможність особи діяти самокеровано і правослухняно, вона досягає можливості свідомо відновитися в соціальному статусі повноправного члена суспільства й повернутися до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя, тобто відбувається ресоціалізація.

Така сентенція допомагає зрозуміти сутність виправлення, яке є якісною зміною особистості засудженого, його потенціальною можливістю й готовністю до змін, так би мовити його внутрішнім (психологічним) станом. Ресоціалізація є реалізацією потенційних можливостей, використанням досягнутих якісних змін, тобто, говорячи мовою діалектики, кількісним перетворенням. Виходячи з цього, можемо констатувати, що виправлення – це перш за все внутрішня «справа» засудженого і саме тому воно виступає найміцнішим підґрунтям успіху в справі боротьби зі злочинністю. Засуджений, особистість якого під впливом покарання зазнала змін у бік соціально-нормативної поведінки, – це найкращий показник можливостей і доцільності кримінального покарання, а також свідчення досягнення його мети.

Визначення категорії «виправлення» дозволяє вирізнити його основні ознаки: 1) виправлення – це завжди процес; 2) особистість засудженого повинна зазнати позитивних змін; 3) у результаті останніх засуджений повинен стати готовим до правослухняної поведінки. Розглянемо ці ознаки окремо.

Перша ознака того, що виправлення є процесом свідчить, що воно протікає в певній послідовності й у часі, тобто має свій механізм. З огляду на те, що даний процес притаманний кримінально-виконавчому праву і кримінально-виконавчій діяльності, цей механізм також суворо регламентований нормами вказаної галузі права. Для окреслення його межі закон закріплює основні засоби виправлення й ресоціалізації, серед яких: (а) установлений порядок виконання й відбування покарання (режим), (б) суспільно корисна праця, (в) соціально-виховна робота, (г) дотримання порядку відбування покарання, (д) загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, (е) громадський вплив і контроль за поведінкою засуджених відповідно до вимог КВК України. Кожен з названих засобів має свій порядок, інтенсивність, але всі вони передбачають дисциплінуючий і коригуючий вплив на засудженого. Завдяки їх дії передбачається, що засуджений поступово повинен переглянути свою психологічну налаштованість і зрозуміти, що досягнення життєвих цілей можливо й за допомогою загальноприйнятих моделей поведінки і що всі вони «спрацьовують» в умовах волі або повсякденного життя, якщо йдеться про покарання, не пов'язані з позбавленням волі. У контексті категорії „виправлення засуджених” режим означає свідоме дотримання ними порядку виконання й відбування покарання, тобто їх упевненість в необхідності режиму, його виконання не з огляду на примус, а добровільно.

Праця сприяє досягненню мети виправлення шляхом відпрацювання у засудженого навичок і звички до соціально корисної праці. Остання повинна бути не лише засобом, який дає змогу людині існувати в суспільстві, а й який дисциплінує засудженого, привчає його до певного укладу життя, формує соціально-нормативні потреби і способи їх досягнення. Соціально-виховна робота із засудженими орієнтована на те, щоб зробити його вільний час не хаотичним і непередбачуваним, а підпорядкованим певній послідовності, певному порядку, цілям та коригуючим механізмам. Навчання й освіта засуджених хоча й не мають обов'язкового характеру, але на сьогодні виконують функцію їх виправлення. Пояснити це можна тим, що цей процес спрямований саме на соціалізацію особистості, на сприйняття нею основних цінностей, правил і пріоритетів суспільства. Саме тому, навчання та освіту необхідно розглядати як один з основних засобів виправлення й ресоціалізації засуджених.

Під час роботи із засудженим необхідно використовувати позитивні риси громадського впливу на нього. За допомогою громадських організацій засуджений залучається до соціальних інститутів і загальнонормативного життя. Тут треба звернути увагу на те, що з урахуванням визначення поняття „виправлення” слід вести мову про цей процес ще під час відбування покарання засудженим. Це випадки, коли особа під впливом каральних, виховних та організаційних засобів режиму робить для себе висновки, що покарання необхідно відбутися, а поведінка має стати нормативно припустимою й передбачуваною. Таке виправлення можливе, й на нього необхідно реагувати за допомогою інститутів, які дозволяють змінювати статус засудженого. Що ж до постпенітенціарного виправлення, то маються на увазі випадки, коли у свідомості засудженого досягаються позитивні зміни після звільнення. Особа, виходячи з кримінально-виконавчої установи, розуміє, що різниця між умовами вільного існування та триманням в колоніях є значною і, що ця різниця безпосередньо пов’язана з учиненням нею злочину.

Друга ознака – це позитивні зміни в особистості засудженого, які можливо виявити лише завдяки психологічним і педагогічним методам і навичкам. З огляду на те, що виправлення має психологічні й індивідуальні критерії, то й робота з кожним засудженим повинна відбуватися відповідно до цих критеріїв. Для цього в кримінально-виконавчих установах створені соціально-психологічні служби, основним завданням яких є психологічна робота й спілкування з засудженими. Психологи, які працюють в кримінально-виконавчих установах, мають відстежувати і своєчасно реагувати на всі зміни, які відбуваються в особистості засудженого. Важливо це тому, що зміни можуть бути як позитивні, так і негативні, які необхідно прогнозувати й реагувати на них адекватними своєчасними засобами. Крім того, якщо своєчасно не відреагувати на позитивні зміни в особистості засудженого й не дати йому можливості відчувати, що вони помічені й відзначені, це може призвести до того, що засудженого, так би мовити, «перетримають». У нього з’явиться відчуття безперспективності відбування покарання: змінюється – не змінюється, а повинен відбутися весь строк покарання. Щоб уникнути таких ситуацій, кримінально-виконавче законодавство передбачає певні заходи, серед яких – призначення виду установи, яке є підґрунтям для виконання й відбування покарання і для успішного здійснення процесу виправлення засудженого й досягнення інших цілей кримінального покарання.

Наступний захід – це можливість зміни умов тримання засудженого, яка полягає в наданні йому поліпшених умов тримання й переведення його до кримінально-виконавчої установи з більш м’яким режимом. Законодавець якраз і передбачає становлення засудженого на шлях виправлення як критерій мети покарання. Так, засуджені, які стають на шлях виправлення, можуть бути переведені з приміщень камерного типу у звичайні жилі приміщення колонії максимального рівня безпеки після фактичного відбуття не менше однієї чверті призначеного судом строку покарання. У колоніях середнього й мінімального рівня безпеки таких засуджених переводять до дільниці соціальної реабілітації після фактичного відбуття частини строку покарання й з урахуванням тяжкості злочину.

Отже, як бачимо, термін «виправлення» має також юридичне значення. Воно покладено в основу змін умов тримання засуджених, можливості їх представлення до умовно-дострокового звільнення або ж для застосування до них інших інститутів, спрямованих на виправлення. Саме цим критерієм користуються посадовці кримінально-виконавчих установ, суди, спостережні комісії й комісії у справах неповнолітніх під час вирішення питань, пов’язаних з переведенням засуджених або з їх умовно-достроковим звільненням. У зв’язку з цим можна вести мову про ступені виправлення засудженого, якими є нижченаведені його види:

а) становлення засудженого на шлях виправлення, яке дає йому змогу вплинути на свій статус усередині установи або потрапити до установи з більш м’яким режимом. Ця ступінь є початковою, коли особа лише почала усвідомлювати необхідність власних змін, змін у поведінці. Як правило, про появу таких змін свідчить скорочення чисельності порушень режиму (або їх відсутність), виконання норм виробітку, позитивні відносини з іншими засудженими й персоналом установ та ін.;

б) доведення засудженим свого намагання виправитися, яке дає йому змогу звільнитися з установи умовно-достроково. Це може полягати в тому, що особа характеризується більш-менш тривалою стійкою позитивною, передбачуваною поведінкою, яка відповідає вимогам нормативних актів. Виявляється вона може також у тривалій відсутності порушень режиму, постійному виконанні норм виробітку, активній участі в житті кримінально-виконавчої установи й бажанні засудженого змінити свою подальшу долю і статус;

в) постпенітенціарне виправлення засудженого, тобто стан, про який йшлося раніше. Він свідчить про успішність впливу засобів виправлення, ресоціалізації й досягнення мети покарання щодо особи. Це випадки, коли після звільнення людина наочно демонструє свою готовність до правослухняної поведінки, безболісно інтегрується в суспільство. Звільнившись від відбування покарання, вона повертається до родини, працевлаштовується, не відновлює асоціальних зв’язків, у її поведінці майже не відбивається слідів перебування в кримінально-виконавчих установах.

Зрозуміло, що наведені види (ступені) виправлення є умовними, але така диференціація допомагає з’ясувати сутність цього інституту.

Третя ознака – це коли в результаті змін в особистості засудженого повинен стати готовим до правослухняної поведінки. Цю ознаку можна назвати підсумковою, оскільки вона вказує, наскільки ефективно було виконано кримінальне покарання й наскільки індивідуально й диференційовано підійшли посадовці кримінально-виконавчої служби до засудженого. У кінцевому підсумку вона характеризує систему покарань взагалі й окреме покарання, зокрема, з точки зору його ефективності. У цій частині дана ознака збігається з 3-м ступенем виправлення – з постпенітенціарним. Виявити й відстежити її наявність найскладніше, але основним критерієм цієї ознаки є нездійснення звільненим нового злочину.

Враховуючи наведені ознаки, можемо констатувати, що виправлення є продовженням процесу соціалізації особистості. Саме тому цей процес є дуже складним, непослідовним і важко прогнозованим.

У сучасній вітчизняній науці кримінально-виконавчого права дуже давно точиться полеміка про доцільність і реальність досягнення мети виправлення. Питання про цілі кримінальних покарань, зокрема про покарання у виді позбавлення волі, останнім часом стало гостро дискусійним. Усе частіше звучать судження, що їх цілком не може бути виправлення. Більшість учених пропонує розуміти під ним виправлення юридичне, тобто нездійснення особою, яка відбула покарання, після свого звільнення нового злочину. Як вбачається, саме такий критерій законодавець опосередковано поклав в основу категорії «виправлення», коли вказав, що засуджений повинен досягти стану, в якому він готовий до використання й фактично застосовує правослухняні моделі поведінки.

Ще Б.С. Утевський підкреслював, що так зване моральне виправлення має бути рішуче відкинуто і йому має бути дане юридичне значення [3, с. 36]. При цьому багато вчених змушені були визнати той факт, що цілі покарання, сформульовані в

кримінальному й кримінально-виконавчому законодавстві, зазвичай, виявляються недосягнутими, а діяльність кримінально-виконавчих установ по вирішенню завдань виправлення й перевиховання виявляється безрезультатною.

Нереальність і фіктивність цілей кримінального покарання в цілому негативно впливає на дисциплінарну практику, роблячи її неупорядкованою, безрезультатною й безцільною. У той же час "зняти" мету виправлення повністю – також передчасний крок. Це може призвести до усунення з процесу виконання-відбування покарання виховних елементів, до зникнення орієнтирів, критеріїв діяльності кримінально-виконавчих установ, підстав для деяких стягнень (поміщення до приміщень камерного типу, до дисциплінарного ізолятора, переведення на поліпшені умови тримання тощо). Разом із тим практичним працівникам кримінально-виконавчих установ відомі випадки, коли точне й неухильне виконання засудженими вимог режиму, відсутність його порушень свідчать не про виправлення, а про пристосування до умов місць відбування покарання, з метою мати максимальну вигоду для себе, одержання додаткових пільг, реалізації яких-небудь цілей і мотивів.

Але й не можна розглядати як причину виходу засудженого на волю невикористаними те, що каральні елементи в кримінальному покаранні неясні чи неефективні і тому воно не чинить необхідного впливу на засуджених. Якби для досягнення мети виправлення була необхідна лише кара, тоді вважався б гарним вихователем той адміністратор, який не залишає без покарання будь-яку провину засудженого, не вбачаючи при цьому інших крім кари засобів впливу на людину. Але саме тому, що тільки однією карою виховного ефекту не досягнеш, посадова особа, яка захоплюється застосуванням покарань, справедливо засуджується за підміну виховної роботи каральною.

Більш розумним, видіється, причина того, що виправлення засудженого – це не досить великий відсоток серед звільнених від відбування покарання, в тому, що вирішальне значення мають характер учиненого злочину, особистісні особливості, риси та властивості особи, її життєвий досвід, інтелектуальний та освітній рівень. Важлива роль у цьому процесі належить налагодженню справ у кримінально-виконавчій установі. Сам факт позбавлення волі – уже доволі ефективний захід впливу на тих, на кого взагалі можливий такий вплив. І хоча про ілюзорність такої мети неодноразово висловлювалися правознавці, вона залишається в чинному законодавстві і є однією з основних.

Міжнародний досвід також показує, що поняття «виправлення» має бути врахованим при визначенні ефективності й результативності діяльності кримінально-виконавчих установ. Пункт 43.1. Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими встановлює положення, відповідно до якого з урахуванням вимог виправлення, безпеки й порядку в'язні повинні мати можливість спілкуватися зі своїми сім'ями і представниками позав'язничих організацій. Іншими словами, правила орієнтують на те, щоб надати засудженим можливість зберегти свої стосунки з рідними, близькими друзями, зокрема зі своїми дружинами й дітьми. Підтримання цих взаємин є вирішально важливим для всіх цих осіб, тим більше при їх соціальній реабілітації. Основний принцип цього процесу – сприяння контактам із зовнішнім світом. Будь-які обмеження останніх мають ґрунтуватися виключно на цілком очевидних міркуваннях безпеки. За міжнародними актами виконання покарання підпорядковано меті підтримання й розвитку соціальних зв'язків засудженого, які, у свою чергу, покликані посилити адаптивні спроможності особи й допомогти їй виправленню покаранням.

Подібну норму містять і Європейські правила. І хоча в них категорія «виправлення» безпосередньо не використовується, при висвітленні мети режиму в установах позбавлення волі правила спираються на ті ж самі критерії, що й Кримінально-виконавчий кодекс України. Указані Правила встановлюють, що метою режиму поводження із в'язнями є підтримання їх здоров'я й почуття особистої гідності, а також (наскільки це дозволяє призначений вироком строк покарання) розвиток у них почуття відповідальності й тих нахилів і здібностей, які допоможуть їм повернутися після звільнення до суспільства, жити з повагою до закону й самостійно заробляти на своє життя. Як бачимо, йдеться про ті ж критерії, що й у вітчизняному законодавстві: самокерована, правослухняна поведінка.

Усе викладене у статті дозволяє сформулювати деякі висновки. У КВК України закріплено положення, згідно з яким законодавець формулює необхідність досягнення засудженим у результаті відбування покарання якісних (виправлення) і кількісних (ресоціалізація) змін в особистості, що дозволять йому свідомо обрати правильний шлях і повернутися до соціально-нормативного і правослухняного життя. Це положення має силу закону й визначено як одна із цілей покарання. Отже, саме досягненню виправлення й має бути підпорядкована діяльність кримінально-виконавчих установ.

За своєю юридичною технікою конструкція ст. 6 КВК України містить ознаки поняття виправлення, які виступають одночасно і критеріями, що дозволяють визначити, досягнуто особою виправлення чи ні. Вони багато в чому спрямовані на з'ясування того, чи має особа змогу закінчити процес соціалізації і чи зберегла (набула) вона адаптивних навичок для інтеграції в суспільство.

Поняття «виправлення» за своєю суттю є соціально-правовим і психологічним, оскільки його ознаки знаходяться у площині соціальної і психологічної наук. Проте воно має й велике юридичне значення, що полягає в тому, що це поняття покладено законодавцем в основу можливих змін у правовому статусі засудженого (поліпшення умов тримання, представлення засудженого до умовно-дострокового звільнення тощо) і служить підґрунтям для кримінологічного прогнозування і правильного спрямування зусиль по запобіганню злочинності.

Існуюче поняття «виправлення засуджених» дозволяє сформулювати теоретичні положення й визначити види (ступені) виправлення засуджених, що, у свою чергу, дозволяє з'ясувати сутність феномену «виправлення» й реальних можливостей у запобіганні й боротьбі зі злочинністю. Незважаючи на дискусії, які ведуться в науці з приводу доцільності й реальності мети виправлення, наявність її в кримінально-виконавчому законодавстві робить діяльність кримінально-виконавчих установ осмисленою, цілеспрямованою, такою допомагає прогнозувати, передбачувати діяльність по виконанню кримінальних покарань.

Список літератури: 1. Генералов В.С. Статистический анализ дисциплинарной практики в исправительно-трудовых учреждениях и его использование в воспитательной работе с осужденными // Методика организации индивидуальной работы с осужденными в ВТУ. – Рязань: ВШ МВД СССР, 1976. – С. 26-32. 2. Кримінально-виконавче право України: Підручник / За ред. А.Х. Степанюка. – Х.: Право, 2005. – 256 с. 3. Утевский Б.С. Пенитенциарные проблемы в государственном институте по изучению преступности и преступника // Админ. вестн. – 1927. – № 3. – С. 36-42. 4. Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы (проблемы, дискуссии, предложения). – М.: Юрид. лит., 1991. – 222 с.

Надійшла до редакції 09.10.2007 р.